

УДК 947.6 "1648-1651" "364"

Казацка-сялянская вайна 1648–1651 гадоў на Беларусі: некаторыя вынікі даследавання

С. А. ЧАРОПКА

Доўгі час тэматыка, звязаная з падзеямі на Беларусі ў сярэдзіне XVII ст., заставалася па-за ўвагай айчынных і замежных гісторыкаў, што было звязана з шэрагам аб'ектыўных і суб'ектыўных прычын. У беларускай савецкай гістарыяграфіі трывала замацавалася меркаванне аб выключна антыфеадальным характары вайны 1648–1651 гг. Айчынныя гісторыкі савецкага перыяду часта разглядалі сацыяльныя і палітычныя працэсы і абазначаны перыяд праз прызму класавай барацьбы і спрадвечнага імкнення беларускага народа да інтэграцыі з рускім народам у адзіную дзяржаву, пакідаючы пры гэтым іншыя фактары па-за ўвагай [1–5]. Беларускія і замежныя гісторыкі XIX–XX ст. нярэдка не вылучалі падзей на Беларусі сярэдзіны XVII ст. з агульнага ракурсу барацьбы ўкраінскага народа, такім чынам, вайна 1648–1651 гг. проста “гублялася” ў цені больш маштабных падзей на Украіне [6–15]. З пункту гледжання сучаснай гістарычнай навукі зусім не ўсе падыходы і высновы ранейшай гістарыяграфіі вытрымалі праверку часам, таму што гісторыкі засяроджваліся выключна на асобных фрагментах сацыяльнай барацьбы, не закранаючы пры гэтым іншых, якія перашкаджалі пэласнай канцэпцыі класавай барацьбы. Разам з тым, нягледзячы на пэўныя недахопы, менавіта беларускім гісторыкам савецкага перыяду належыць першынства ў грунтоўнай распрацоўцы праблематыкі сацыяльнай барацьбы ў XVII ст.

У 90-х гг. XX ст., з набыццём незалежнасці Рэспублікі Беларусь, у айчыннай гістарыяграфіі адбыўся адыход ад панавалішняй звыш 70 гадоў марксісцка-ленінскай метадалогіі, што выклікала пэўныя цяжкасці пры правядзенні навуковых даследаванняў. Працэсы дэідэалагізацыі прывялі да плюралізму думак, у выніку чаго з'явіліся новыя падыходы да праблемы. Вайна 1648–1651 гг. стала ўяўляцца выключна як антыфеадальная з'ява, а ў пэўных даследаваннях і як антыдзяржаўны мяцеж [16]. Апошні падыход да даследуемай праблематыкі, на наш погляд, зусім не пазбаўлены праблем ідэалагічнага плану. Заканамерны пераход сучаснай гістарычнай навукі на новы ўзровень робіць неабходным звярнуць пільную ўвагу на некаторыя вельмі важныя для далейшага развіцця беларускага народа фрагменты мінуўшчыны.

Маштабнасць падзей Казацка-сялянскай вайны, яе значэнне для далейшага лёсу беларускага народа робіць даследаванне вайны і асобных яе фрагментаў дастаткова актуальным. Новы час дае магчымасць выкарыстаць раней малаўжываныя крыніцы, пераглядзець звесткі ўжо даследаваных дакументаў, прыцягнуць новыя навуковыя даследаванні і на аснове комплексу крыніц па-новаму паглядзець на падзеі вайны [17–30]. Навуковая актуальнасць праблемы абумоўлена адсутнасцю работ, у якіх Казацка-сялянская вайна выступае ў якасці самастойнага аб'екта даследавання як у айчыннай, так і ў замежнай гістарыяграфіі.

Казацка-сялянская вайна 1648–1651 гг. уяўляе сабой самыя ярскія прыклады адкрытай сацыяльнай барацьбы на беларускіх землях. Вайна ахапіла значныя тэрыторыі, прыцягнула да ўдзелу велізарныя масы насельніцтва, якія рэпрэзентавалі розныя яе сацыяльныя групы і мелі розныя мэты. Казацка-сялянская вайна 1648–1651 гг. стала ўвасабленнем глыбокага цывілізацыйнага крызісу, велізарнай нацыянальнай катастрофы, якая адбылася ў беларускім грамадстве ў XVII ст. Менавіта гэтая вайна распачала ў беларускай гісторыі перыяд, які ў ўкраінскай гістарыяграфіі атрымаў слушную назву “Руіна”, а ў польскай гістарычнай літаратуры – “Патоп”. Нягледзячы на тое, што сэнс гэтых тэрмінаў ва ўкраінскай і польскай

навуковай літаратуры не зусім тоесны, тым не менш, для беларускіх зямель ВКЛ, ён фактычна аднолькавы, таму што Беларусь перажыла ў сярэдзіне XVII ст. і ўварванне вялізных замежных армій і, як наступства, сур'ёзна пацярпела ад вайны 1648–1651 гг. і наступнай вайны 1654–1667 гг.

Казацка-сялянская вайна з'яўляецца вынікам перапляцення сацыяльных супярэчнасцей, выражаных у форме рэлігійнай барацьбы. У першай палове XVII ст. у беларускім грамадстве праходзілі складаныя этнічныя працэсы, у выніку якіх саслоўная дыферэнцыяцыя грамадства была ўмацавана этнарэлігійным фактарам. Адбылася палітызацыя рэлігійнага канфлікту, ён стаў успрымацца як міжнацыянальны канфлікт паміж “рускім” і польскім народамі, што ва ўмовах саслоўнай дыферэнцыяцыі набыло рысы канфлікту “рускага” народа з дзяржавай, улада ў якім знаходзілася ў руках “палякаў” [31, с. 33].

Напярэдадні Казацка-сялянскай вайны на беларускіх землях ВКЛ аформіліся два супрацьлеглыя лагеры. Першы лагер прадстаўляла беларускае сялянства, у асяродку якога былі моцныя пратэстныя настроі ў сувязі са збыдненнем і ўзмацненнем эксплуатацыі. Да гэтага ж лагера належалі частка мяшчанства і беларускай шляхты, аб'яднаныя разам з сялянствам праваслаўным духавенствам ідэяй барацьбы супраць “чужых” феодалаў за веру і права на свабоднае вызнанне сваёй – “рускай” – рэлігіі. Другі лагер, які канчаткова аформіўся ўжо падчас вайны, рэпрэзентавалі прадстаўнікі беларускай магнатэрыі, каталіцкай, кальвінісцкай, а таксама значнай часткі праваслаўнай шляхты, аб'яднаныя ідэяй барацьбы супраць уварвання ўкраінскіх казакоў і мясцовых паўстанцаў, за аднаўленне раней існуючага ладу. Да гэтага ж лагера адносілася беларускае мяшчанства і сялянства уніяцкага веравызнання, а таксама яўрэйскае насельніцтва, якія падвяргалася жорсткаму пераследу з боку паўстанцаў [31, с. 34].

Складаная знешнепалітычная сітуацыя, у якой аказалася Рэч Паспалітая ў 1648 г., стварыла спрыяльную кан'юнктуру для актывізацыі апазіцыйных каралеўскаму ўраду сіл. Узмацненне феадальнай эксплуатацыі ў першай палове XVII ст. у сукупнасці з уціскам свабоды веравызнання, у спалучэнні з разгарнуўшайся на Украіне Вызваленчай вайной, абвастрыла сацыяльную барацьбу на Беларусі. Уваход казацкіх атрадаў летам 1648 г. на тэрыторыю ВКЛ фактычна пачатак вайне Запарожскага Войска з ВКЛ 1648–1651 гг. [32, с. 33]. Дзеянні казацкіх падраздзяленняў спрыялі разгортванню сялянскага антыфеадальнага руху і пачатку серыі гарадскіх паўстанняў, у выніку якіх функцыянаванне дзяржаўных органаў улады на тэрыторыі Рэчыцкага, Мазырскага і Пінскага павятаў была паралізавана. На гэтых тэрыторыях летам 1648 г. пачала афармляцца новая сістэма кіравання па казацкаму тыпу, аднак контрнаступленне сіл шляхецкага лагера зімой 1649 г. не дало магчымасці развіцця абазначанаму працэсу [33, с. 33]. Актывнасць барацьбы паўстанцкага лагера ў перыяд з восені 1649 да зімы 1651 гг. рэзка знізілася, аднак пачатак вайны ВКЛ з Запарожскім войскам увесну 1651 г. прывёў да актывізацыі дзеянняў паўстанцаў.

Храналагічныя рамкі Казацка-сялянскай вайны складаюць перыяд з чэрвеня 1648 па жнівень 1651 гг., што вызначана самім ходам вайны на Беларусі. З'яўленне казацкіх атрадаў на беларускіх землях і звязаныя з гэтым сялянска-мяшчанскія паўстанні дакументальна зафіксаваны летам 1648 г., такім чынам, ніжняя храналагічная мяжа даследавання звязана менавіта з гэтай датай [17, с. 33]. Прыведзенае меркаванне прынята ў айчынай і замежнай навуковай літаратуры і прычэчанню не выклікае. Пospехі войска ВКЛ пад кіраўніцтвам Я. Радзівіла летам 1651 г. і падпісанне Белацаркоўскага дагавора ў верасні гэтага ж года прывялі да прыпынення баявых дзеянняў на Украіне і згортвання паўстанцкага руху на тэрыторыі беларускіх павятаў ВКЛ восенню 1651 г. Нягледзячы на аднаўленне Вызваленчай вайны ўкраінскага народа ў 1652–1654 гг., на беларускіх землях ВКЛ паўстанцкі рух не атрымаў распаўсюджвання да 1654 г, калі пачынаецца вайна Расіі з РП. Менавіта таму, у якасці верхняй храналагічнай мяжы неабходна лічыць восень 1651 г.

У ходзе Казацка-сялянскай вайны мэтазгодна выдзеліць тры асноўныя перыяды. На першым перыядзе з чэрвеня 1648 па студзень 1649 гг. праходзіла распаўсюджванне казацкіх атрадаў на Беларусі і, адпаведна, сялянскага руху і мяшчанскіх паўстанняў. У другі перыяд

са студзеня да жніўня 1649 г. адбыўся карэнны пералом у ходзе вайны, шляхецкі лагер перайшоў на контрнаступлення, у выніку якога казакі былі выцеснены з заходніх і цэнтральнабеларускіх паведаў ВКЛ. З мая па жнівень 1651 г. праходзіў трэці перыяд вайны, звязаны са спробамі казацкіх атрадаў рэаніміраваць сацыяльную барацьбу на Беларусі.

Ход Казацка-сялянскай вайны на Беларусі ў значнай меры залежаў ад знешніх фактараў. У прыватнасці прасочваецца цесная залежнасць дынамікі сацыяльнай барацьбы на Беларусі ад падзей, якія праходзілі на тэрыторыі суседняй Украіны. З падыходам асноўнага сіл казацкага войска Хмяльніцкага напрыканцы мая 1648 г. да Белай Царквы і з'яўленне казацкіх атрадаў у Рэчыцкім і Мазырскіх паведах спрыяла разгортванню летам 1648 г. сялянскіх і мяшчанскіх паўстанняў у паўднёва-ўсходняй Беларусі, што паклала пачатак Казацка-сялянскай вайне. У верасні 1648 г. войска запарожскага гетмана падшло да Піляўцаў, што прывяло да значнага пашырэння зоны дзеяння казацка-сялянскіх атрадаў на Беларусі за кошт іх паралельнага прасоўвання ў Пінскі і Берасцейскі паведаў. Актывізацыя казацкіх сіл на Украіне вясной 1649 г. і паход Б.Хмяльніцкага на Збараж у чэрвені 1649 г. адбіліся абстрактна на сацыяльнай барацьбе на Беларусі.

Разам з тым, падзеі на Беларусі таксама аказвалі істотны ўплыў на ход Вызваленчай вайны ўкраінскага народа. Пспехі войска ВКЛ у студзені – лютым 1649 г. паставілі казацкае войска пад пагрозу ўдара з тылу шляхецкімі фарміраваннямі. Гэта прымусіла казацкае кіраўніцтва падзяляць свае сілы і аслабляць сваё войска на асноўным накірунку баявых дзеянняў. У прыватнасці, гэта праявілася ў высылцы загона І. Галоты на Беларусь у чэрвені 1649 г. і адпраўцы войска М. Крычэўскага пад Лоеў у вельмі адказны для Хмяльніцкага момант – падчас аблогі Збаражу.

Значны ўплыў на ход Казацка-сялянскай вайны аказала Расійская дзяржава. У ходзе вайны адбылася эвалюцыя стаўлення расійскага ўрада да ўнутранай вайны ў РП і эвалюцыя стаўлення Расійскай дзяржавы да казацкага руху на Украіне і Беларусі ад нейтральна-негатыўнага да збліжэння з казацкім кіраўніцтвам. У 1651 г. Расія пераходзіць да адкрытага падтрымкі казакоў, што адлюстравалася ў прадстаўленні казакам калідору для праходу па яе тэрыторыі з мэтай удару па ўнутраным раёнам ВКЛ. Не прымаючы удзелу ў баявых дзеяннях, яна тым не менш сваёй палітыкай у адносінах да ВКЛ як часткі РП зрабіла спрыяльныя ўмовы для дзеянняў казакоў, распаўсюджання сялянскага паўстання і пачатку Казацка-сялянскай вайны на Беларусі.

У Казацка-сялянскай вайне прынялі ўдзел прадстаўнікі розных сацыяльных груп, якія мелі розныя мэты і інтарэсы. Для сялянска-мяшчанскіх мас вайна мела характар антыфеадальнай барацьбы, для праваслаўнай шляхты, якая далучылася да паўстанцаў – вайна насіла рысы грамадзянскай вайны.

Казацка-сялянская вайна прывяла да сур'ёзных разбурэнняў на Беларусі, праходзіўшых у выглядзе трох хваляў, якія храналагічна супадаюць з перыядамі вайны. Баявыя дзеянні прывялі да значнага скарачэння насельніцтва на Беларусі, асабліва ў паўднёва-ўсходніх рэгіёнах і да заняпаду гаспадарчага жыцця. Дзеянні казакоў на Украіне і сумесныя іх дзеянні з паўстанцамі на Беларусі, у сукупнасці з барацьбой на соймах праваслаўнай шляхты, прымусілі каралеўскі ўрад пайсці на пэўныя саступкі ў рэлігійнай сферы. Было прызнана права праваслаўнага насельніцтва на свабоднае вызнанне сваёй канфесіі і права праваслаўнай шляхты на роўныя з католікамі правы на дзяржаўныя пасады. Але ў найбольш прынцыповым пытанні аб ліквідацыі уніі каралеўскі ўрад застаўся непакінутым і на саступкі не пайшоў. Гэтыя палітычныя саступкі, выражаныя ў рэлігійным ракурсе, ніяк не паўплывалі на змену ў грамадскім ладзе на Беларусі [34, с. 33]. У знешнепалітычным плане непасрэдным вынікам Казацка-сялянскай вайны на Беларусі з'яўляецца аслабленне пазіцый РП у зыцягнуўшайся спрэчцы з Расійскай дзяржавай аб праве на спадчыну Старажытнай Русі, што падрыхтавала глебу для далейшай агрэсіі Расіі на беларускія землі ВКЛ у 1654–1667 гг.

Abstract. Some results of investigation of Cossack-peasant war of 1648-1651 in Belarus are presented in the paper.

Літаратура

1. Абецедарский, Л. С. Белоруссия и Россия. Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. / Л. С. Абецедарский. – Мн. : “Вышэйш. школа”, 1978. – 256 с.
2. Игнатенко, А. П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией. (Вторая половина XVII – XVIII в.) / А. П. Игнатенко. – Мн. : Изд-во БГУ, 1974. – 192 с.
3. Лочмель, И. Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов / И. Ф. Лочмель. – М. : Воениздат, 1940. – 164 с.
4. Шуляковский, Х. Г. Из истории борьбы белорусского народа с польским панством в XVII веке / Х. Г. Шуляковский // Уч. записки Ленинград. гос. ун-та. – 1940. – Т. 67. – С. 94–116.
5. Шчарбакоў, В. К. Класавая барацьба і гістарычная навука на Беларусі / В. К. Шчарбакоў. – Мн. : Выд-ва Бел. Акад. навук, 1934. – 105 с.
6. Артюшевский, О. П. Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии: вторая половина XVI – 60-е годы XVII ст. / О. П. Артюшевский – К. : “Вища школа”, 1987. – 154 с.
7. Бярнацкі, В. Паўстаньне Хмяльніцкага: Ваенныя дзеньні ў Літве ў 1648–1649 гг. / В. Бярнацкі // АРСНЕ = Пачатак. – 2008. – №3. – С. 45–222.
8. Голобуцкий, В. А. Россия и освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. / В. А. Голобуцкий. – М. : Госполитиздат УССР, 1954. – 100 с.
9. Грушевський, М. Історія України-Русі / М. Грушевський. Т. VIII. Розділ XIII // <http://www.litopys.org.ua>
10. Костомаров, Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – М. : “Чарли”, 1994. – 768 с.
11. Похилевич, Д. Л. Белорусское казачество / Д. Л. Похилевич // Наукові записки Львівського державного ун-та ім. Ів. Франка. – Т. XLIII. – Вип. 6. – 1957. – С. 145–172.
12. Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła / E. Kotłubaj. – Wilno–Witebsk, 1859. – 460 s.
13. Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego / W. Lipiński. – Kraków, 1912. – VIII, 375 s.
14. Lietuvos valstybė XII–XVIII a.: Str. rinkinys / Lietuvos istorijas institutas; Red. kol. Z Kiaupa. – Vilnius : Liet. istorijos inst., 1997. – 580 p.
15. Morzy, J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w 2 połowie XVII wieku / J. Morzy – Poznań, 1965. – 405 s.
16. Чаропка, В. Уладары Вялікага княства / В. Чаропка. – Мн. : Польша, 1996. – 638 с.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (АЮЗР). – СПб. : в тип. П. А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – 604. 134, 22 с.
18. Гакоген, С. Послание / С. Гакоген // Еврейские хроники XVII столетия: (Эпоха хмельничины). – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1997. – 287 с. – С. 183–191.
19. Дневник Богуслава Машкевича. 1643–1649 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II. (первая половина XVII ст.). Под ред. В. Антоновича. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. – С. 406–438.
20. Львоўская навуковая бібліятэка Нацыянальнай акадэміі навук Украіны імя Стэфаніка (ЛНБ). – Ф. Асалінскіх – Спр. 225/II. – Арк. 137 аб.
21. Манифест ксендзов францисканцев пинских // О бунте города Пинска и усмирении оного. – М. : В Университетской тип., 1847. – С. 37–38.
22. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 694. – Воп. 4. – Спр. 9. – Арк. 55–55 аб.
23. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне). – Ф. 1663. – Воп. 1. – Спр. 411. – Арк. 68–69.
24. Протокол Пинского гродского суда освидетельствования и представления частей

- гела кс. Доминика Холевского проповедника// О бунте города Пинска и усмирении онаго. – М. : В Университетской тип., 1847. – С.35–36.
25. Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў (РДАСА). – Ф. 79. 1651. – Воп. 1. – Спр. 16. – Ч. 1. – Арк. 100.
26. Щоденнік невідомога автора з войска князя Радзівіла про хід боїв на Поліссі (1649, 30 – лютого 10)// Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 17–20.
27. Kochowski, W. [H.] Annalium Poloniae. Climacter tertius. Ad punctum abdicationis Joannis Casimiri Rex per Regnum Poloniare gesnas / W. [H.] Kochowski. – Cracoviae: Ex officina Georgii et Nicolae Schedel, 1698. – /6/ f., 343 p.
28. Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza W. Litowskiego Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. T. 2. – Poznan : U braci Scherków, 1889. – 490 s.
29. Pastorius, J. Bellum Scithico-Cosacicu seu de conjuratione Tartarorum cosacorum et plebs Russicae contra Regnum Poloniae ab Invictissimo Poloniae et Sveciae Rege Joanne Casimiro profligata Narratio Plenioris Historiae operi praemissa / J. Pastorius. – Dantisci /Gdańsk/: sumptibus Georgij Försteri, 1652. – 296 p.
30. Rudawski, W. J. Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. / W. J. Rudawski. – Petersburg. Mohilew: Wolff, 1855. – Т.1 – 188 s.
31. Чаропка, С. А. Вывучэнне Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гадоў на Беларусі / С. А. Чаропка // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2005. – №1. – С. 32–35.
32. Чаропка, С. А. Казацка-сялянская вайна на Поліссі ўлетку 1648 года / С. А. Чаропка // Извест. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2005. – № 2 (29). – С. 138–141.
33. Чаропка, С. А. Спробы афармлення казацкіх палкоў на Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. / С. А. Чаропка // Изв. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2008. – №4(49). – С. 59–63.
34. Чаропка, С. А. Наступствы Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. для Беларусі (дэмаграфічны і гаспадарчы аспекты) / С. А. Чаропка // Извест. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2008. – №4(49). – С.17–25.